

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

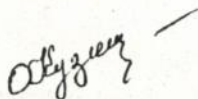
КУЗЬМИЧ Оксана Олексіївна

СКЛАДНІ КОНСТРУКЦІЇ З ПОСЛІДОВНОЮ ПІДРЯДНІСТЮ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ю.С2.02 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1995

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови
Рівненського державного педагогічного інституту

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Шульжук Каленик Федорович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Плюш Марія Яківна,
кандидат філологічних наук
Чопик Ярослав Михайлович

Провідна організація - Інститут української мови
НАН України

Захист відбудеться "21" березня 1995 р. о 16³⁰ год. на
засіданні спеціалізованої вченої ради К.ІІЗ.ОІ.ОЗ в Українсько-
му державному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова
/252030, м.Київ, вул. Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського
державного педагогічного університету /м.Київ, вул.Пирогова, 9/.

Автореферат розіслано "15" лютого 1995 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради *Вишнець* Г.П.Вишневська

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00755884 (.)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Актуальність комплексного вивчення складних конструкцій з послідовною підрядністю /КПП/ зумовлена зрослим інтересом лінгвістів до синтаксичної і особливо семантичної структури складних багатокомпонентних речень та відсутністю спеціального монографічного дослідження КПП у сучасній українській мові.

Конструкції з послідовною підрядністю - один із найпоширеніших типів поліпредикативних речень. Вони виражають складну форму думки, яка, в свою чергу, відображає внутрішні зв'язки і відношення об'єктивної дійсності, характеризуються рядом специфічних ознак, не властивих складним реченням мінімальної будови.

Своєрідність конструкцій з послідовною підрядністю передбачає багатоаспектний їх аналіз, спрямований на виявлення особливостей поєднуваності компонентів у КПП, поділу на рівні членування, взаємозв'язку семантичної і формально-синтаксичної структури, засобів ускладнення синтаксичної семантики їх компонентного складу і под.

Мета дисертаційної роботи - дослідити структуру КПП з позицій формально-граматичного та семантичного синтаксису.

Поставленій меті відповідають такі завдання:

1/ з'ясувати ізоморфізм КПП і синтаксичних одиниць нижчого і вишого порядку;

2/ охарактеризувати формально-граматичну будову КПП, що передбачає дослідження найбільш уживаних типів та підтипів моделі, функції формальних показників зв'язку /сполучників, сполучних слів, корелятив/;

3/ виявити закономірності сполучуваності компонентів у КПП;

4/ установити лінгвістичні та послінгвістичні фактори, які впливають на обсяг КПП;

5/ дослідити власне семантичні та семантико-синтаксичні відношення на зовнішньому і внутрішніх рівнях членування;

6/ вивчити співвідношення семантичної і формально-граматичної структур КПП, можливості розгортання семантичної структури, роль імпліцитних компонентів у формуванні конструкцій;

7/ з'ясувати ієрархія синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень у досліджуваній моделі.

Об'єктом вивчення у дисертації стали КПП з експліцитно оформленим синтаксичним зв'язком, а також ті складні багатоконпонентні речення з безсполучниковим зв'язком, між компонентами яких наявна чітко виражена послідовна підрядна залежність.

Матеріалом дослідження послуговувала картотека КПП сучасної української літературної мови /початок ХІХ – кінець ХХ ст./, укладена шляхом суцільної вибірки з творів художньої прози, поезії, публіцистики та наукових праць. У роботі використовуються також КПП, змодельовані за аналогією до тих, які функціонують у текстах різних стилів.

Основним методом дослідження є описовий метод з використанням компонентного аналізу, прийомів трансформації та моделювання. Крім зазначених, у роботі використовуються і елементи статистичного методу, який допомагає об'єктивно оцінити окремі якісні і кількісні показники досліджуваних структур.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві зроблено спробу комплексного аналізу КПП як однієї із моделей складних багатоконпонентних речень у взаємозв'язку її формально-граматичної та семантичної структур. З'ясовано ізоморфізм КПП та синтаксичних одиниць різних рівнів; виявлено закономірності сполучуваності простих речень у КПП. Вивчені власне семантичні та семантико-синтаксичні відношення між предикативними одиницями, дана характеристика їх синтаксичної і семантичної структур, визначені основні форми реалізації моделі та її варіанти, встановлено ієрархія синтаксичних зв'язків та семантико-синтак-

сичних відношень.

Теоретичну і методологічну основу роботи становлять праці з класичної синтаксичної теорії, представлені іменами С.С.Потебні, В.В.Виноградова, О.М.Пешковського і розвинуті сучасними дослідниками синтаксису /М.Ф.Андерш, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, С.І.Дорошенко, А.П.Грищенко, І.К.Кучеренко, М.Я.Плющ, І.Г.Чередниченко, К.Ф.Шульхук та ін./.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно становить певний внесок у розв'язання актуальних питань теорії складного багатокомпонентного речення. Результати дослідження можуть бути використані при написанні теоретичного курсу із синтаксису сучасної української літературної мови. Постановка проблеми відкриває також можливість для аналогічного вивчення інших моделей складних багатокомпонентних речень.

Практичне застосування роботи. Матеріали дослідження можуть бути використані у вузівських лекційних курсах, розробці спецкурсів та спецсеінарів із синтаксису сучасної української літературної мови, зокрема семантичного синтаксису, при написанні дипломних та курсових робіт студентами-філологами; результати дослідження можна використати у викладанні шкільного курсу мови, у школах /класах/ з поглибленим вивченням української мови.

Апробація дослідження. Дисертація обговорувалась на засіданнях кафедр української мови Рівненського державного педагогічного інституту, Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Основні положення і висновки, які містяться у роботі, повідомлялися на звітних наукових конференціях Рівненського педінституту /1992-1994рр./, Всеукраїнській науково-практичній конференції "Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу" /Полтава, 1992/, Міжнародній науковій конференції "Семантика мо-

ви і тексту" /Івано-Франківськ, 1993/. З теми дисертації опубліковано 7 наукових праць, у т.ч. 3 статті у журналах та наукових збірниках.

Основні положення, які виносяться на захист.

1. КПП перебувають у системних зв'язках з іншими синтаксичними одиницями і становлять одну з центральних моделей складних багатокомпонентних речень, що має свої специфіку як семантична і формально-граматична структура.

2. КПП є багатомірними структурами, глибина та обсяг яких прямо залежать від виділованих рівнів членування.

3. Предикативні одиниці у складі КПП з погляду їх валентності займають обліigatorну або факультативну позиції.

4. Довжина КПП зумовлюється як лінгвістичними, так і поза-лінгвістичними факторами і не перевищує меж обсягу оперативної пам'яті людини.

5. КПП властивий неадекватний, асиметричний характер взаємодії семантичної та синтаксичної структур.

6. Синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення у КПП мають ієрархічний характер.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури, додатка, який включає таблиці 1-5.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються мета і завдання роботи, методологічні основи дослідження, об'єкт та матеріал вивчення, розкривається наукова новизна, теоретичне значення і практичне застосування дослідження, формулюються положення, які виносяться на захист.

У першому розділі - "Конструкції з послідовною підрядністю як підсистема у системі складних багатокомпонентних речень" - подається коротка історія питання, уточнюється зміст поняття "послі-

довна підрядність", здійснюється аналіз та узагальнення теоретичних досліджень КПП у працях українських та російських лінгвістів, з'ясовується місце КПП у синтаксичній теорії інших слов'янських мов.

Центральне місце у розділі відведено питанням ізоморфізму КПП і синтаксичних одиниць вишого та нижчих рівнів /складних словосполучень, елементарних простих речень, елементарних складних речень, окремих моделей складних багатокомпонентних речень, тексту/. Так, наприклад, спільними для КПП та складних словосполучень є варіанти лінійних моделей /пор.: "Він розумів, що на його ворота сіла птиця, яка називається шастям" /Р.Федорів/: / /, (шо), (яка); "Щоб не викликати репресій на сім'ї, що залишились у місті, треба було вийти непомітно і якось вмотивувати свою відсутність" /О.Гончар/: (Щоб), (шо), / / і под. - у КПП; накреслити план будинку, план будинку накреслити і под. - у словосполученні/. Компоненти КПП, як і словоформи у словосполученні, можуть бути абсолютно незалежними /у синтаксичному плані/, синкретичними або ж абсолютно залежними /"Максим відчув /а б с о л ь т н о н е з а л е ж н е/, що тратить останнє опертя /с и н к р е т и ч н е/, яке ще зберігалось в його химерній надії на духову велич, цілість і силу цього вченого мужа" /а б с о л ь т н о з а л е ж н е/ /І.Багрянний;/ умита /с и н к р е т и ч н а/ вранішньом /а б с о л ь т н о з а л е ж н а/ росом /с и н к р е т и ч н а/ земля /а б с о л ь т н о н е з а л е ж н а/. Синтаксична позиція простих речень у КПП, як і словоформ у словосполученнях, може бути обов'язковою і факультативною, передбачуваною і непередбачуваною.

КПП ізоморфні з елементарними простими та елементарними складними реченнями, якщо останні містять приховані семантичні предикати, які при необхідності можуть розгортатись у КПП: "Бодай же вас, цокотухи, Та злидні побили, Як ту матір, що вам на сміх Сина породила" /Т.Шевченко/ → Бодай же вас, цокотухи, та злидні побили, як

ту матір, що сина породила, щоб насміялись; "А Соломон заговорив, ніби боячись, що він цього разу не встигне висловитись" /І.Багряння/ → А Соломон заговорив так, ніби боявся, що він цього разу не встигне висловитись і под.

Простежується ізоморфізм КПП і безсполучникових багатокомпонентних утворень, якщо смислові зв'язки в останніх аналогічні до зв'язків у сполучникових реченнях /"Під час промов у сонці й дозрілості літа вони спинялись раптом, - /б о/ здавалось їм - /щ о/ на їхні слова бурмотіли, погаркували за заслоном людських лиць потужні потвори, вищі понад них, понад прби..." /О.Липа/. Однак частка таких речень у сучасній українській мові незначна, оскільки поєднання двох і більше послідовно залежних підрядних компонентів безсполучниковим зв'язком пов'язане з рядом обмежень логічного та структурного плану. Передусім це стосується конструкцій з однорідними частинами, у яких важко простежити хід залежності простих речень. І навпаки, досить поширеними є структури, у яких лише один із сполучних засобів є імпліцитним /"У тридцять літ ти тільки народився, аби збагнути: /щ о/ мертвий ти єси у мертвім світі" /В.Стуц/

Аналогічно до безсполучникових утворень можна розгорнути у КПП речення з прямов мовою, коли пряма мова або слова автора виражені складнопідрядним реченням /"Хоч знайдеться мудрагель, який напише: "Особи ці вигадані і в інших відомих нам джерелах не згадуться" /П.Загребельний/ → Хоч знайдеться мудрагель, який напише, що особи ці...

КПП ізоморфні з текстом як одиницею мовленнєвого рівня вищого порядку, у якій речення, розмішувчись одне за одним, сприяють послідовному розгортанню думки, її деталізації.

Центральним у роботі є другий розділ - "Формально-граматична будова конструкцій з послідовною підрядністю", у якому досліджується структурні особливості КПП.

З формально-граматичного погляду КПП - особливий тип речень, у яких лише перший підрядний компонент перебуває у прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному відношенні головною частиною. Другий і наступні підрядні компоненти послідовно включаються у попередні, суміжні з ними. Лише від останнього підрядного вектор залежності спрямований в одному напрямку - до підпорядковувачого компонента.

КПП виникають, з одного боку, коли підрядне другого ступеня вимагається структуров і семантиков першого підрядного /"Але моя щастя не буде повне, поки я не довідався, що в тебе на душі" /С.Плачинда/, з іншого - у зв'язку з наміром мовця передати більший обсяг інформації за допомогою однієї комунікативної одиниці, свідченням чого є багатоступеневі конструкції. Кожне підрядне у КПП поглиблює не лише попередню частину, а й думку, виражену в головному реченні, в цілому. Тому КПП є цілісною і єдиною структурою, на що вказує постійне контактування послідовно розміщених компонентів незалежно від позиції підрядних щодо головного.

Крім зазначених ознак, КПП характеризуються а/ мінімальним п'ятиелементним складом /три предикативних одиниці і два засоби синтаксичного зв'язку/, б/ набором модифікацій, пов'язаних з порядком варіювання частин і компонентів*, в/ особливостями поділу на рівні членування, г/обсягом та глибиною структури тощо.

Простежуються чотири найпоширеніших варіанти порядку розташування частин і компонентів КПП: 1/ головне речення - послідовно розміщені підрядні всіх ступенів підпорядкування; 2/ підрядні всіх ступенів підпорядкування - головне речення; 3/ головне речення - підрядні першого /другого/ ступеня, що розриваються підрядними наступних ступенів, - головне речення; 4/ головне ре-

*Під "частиною" розуміємо блок підрядних, який виділяється на зовнішньому рівні членування, під "компонентом" - просте речення.

чення - послідовно розміщені підрядні всіх ступенів підпорядкування - головне речення. Ядро становлять КПП, які відносяться до першого структурного типу /Г - П₁- П₂- П₃.../, на його долю припадає близько 84% досліджуваних конструкцій*. Іншими найбільш уживаними варіантами моделі є: Г - П₁- П₂- П₁/7,3%/ , Г - П₁- П₂- П₃- П₁/2,2%/ , Г - П₁- П₂- Г /1,5%/ , П₁- П₂- Г /1,5%/ та ін.

Нерідко, коли підрядні частини необхідно надати більшої смислової ваги, підрядні компоненти виносяться за межі головного речення /"Останній раз я подивлявся ще на очі сії! Бо вже ж вони мені світить не будуть в могильній тьмі того, що буде зватися моїм життям" /Леся Українка/. Парцеляція властива передусім підрядним детермінантним, оскільки вони є переважно факультативними.

Дискусійним у мовознавстві є питання "лінійності"- "комплексності" КПП. Ми ж розглядаємо КПП як багатомірні структури, що відрізняються серед інших моделей складних багатокомпонентних речень особливостями поділу на рівні членування /кількість їх у КПП залежить від кількості однотипних структурних схем, які реалізуються конкретної конструкцією/. Структурна схема КПП завжди двомісна/складається з головної і залежної підрядної частини/, однак кількість простих речень, які входять до того чи іншого рівня членування, буває різною: у напрямку до останнього внутрішнього рівня членування підрядна частина зменшується.

Поділ на рівні членування засвідчує, що КПП не є ланцюгом окремих предикативних одиниць. У ній нижчі рівні членування послідовно включаються у вищі, між ними наявні ієрархічні відношення, чого не спостерігається при лінійному тлумаченні цих структур.

Поняття "комплексності" у КПП, на нашу думку, можна застосувати передусім щодо структур з контактними розміщеними засобами

* Застосовувана статистична методика базується на підрахунку частотності вживання досліджуваних явищ.

зв'язку /"Мені, мабуть, не надокучить нагадувати, що хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього" /М.Рильський/. Вони характеризуються рядом визначальних рис, які відрізняють їх від типових КПП, а саме: а/ складнопідрядна частина в них становить більшу структурно-семантичну єдність, між підрядними встановлюється синтаксичний зв'язок взаємопідрядності; б/ "комплексні" структури не можна розгорнути у ланцюг послідовної залежності речень одне від одного без певних змін у моделі, особливо коли в конструкції наявне слово-корелят то; в/ підрядне першого /у дво-ступеневих структурах/, другого, третього ступенів /у три- і чотириступеневих конструкціях/ завжди перебуває у кінці речення тощо.

Специфічними для КПП є обсяг /кількість простих речень/ та глибина /кількість рівнів членування/ структури. Обсяг і глибина у КПП перебувають у прямій залежності: що більший обсяг, тим більша і глибина /у триступеневих КПП обсяг дорівнює чотирьом предикативним одиницям, глибина - трьом рівням членування/.

Синтаксичний зв'язок у КПП здійснюється передусім за допомогою сполучників та сполучних слів, току традиційно виділяють три різновиди поліпредикативних речень: 1/ сполучникові; 2/ сполучно-слівні; 3/ сполучниково-сполучнослівні. Ядро в українській мові становлять аполучниково-сполучнослівні КПП, які характеризуються різними комбінаціями сполучних засобів /"Олег і не догадався, що знайдений лист мав у собі одне слово, яке сказало б йому незмірно більше, ніж те, про віщо він уже знав" /О.Донченко/.

Окремо виділяються конструкції, у яких підрядні частини приєднуються омонімічними сполучниками і сполучними словами. У цій ролі здебільшого виступає поліфункціональний сполучник що та сполучне слово що /"Плуралісти вважають, що ця концепція політики оминає надмірний раціоналізм патерналістичних підходів, які твердять, що тільки держава знає, що є в інтересах її громадян" /з журналу/.

Частини і компоненти сполучникових і сполучнослівних КПП звичайно поєднуються різними сполучними засобами. Порівняно нечасте використання однакових сполучників і сполучних слів пояснюється рядом причин граматичного і логічного плану, що й дало підстави окремим мовознавцям назвати такі речення "відступом від норми" /"Виговський звелів, щоб ти парсуну гетьмана зробив сильну й величаву, щоб барви дихали і грали" /Р.Федорів/; "Він більше не хоче балансувати над прірвою і сперечатися з хаосом, що породив Його і все те, що він бачить і відчуває" /О.Слісаренко/.

Поряд із цим у сучасній українській мові є значна кількість КПП, в оформленні зв'язку між частинами і компонентами яких беруть участь кореляти - службові слова, які позиційно не межують із сполучниками, але разом з ними утворюють двомісне сполучникове з'єднання. Такими є асемантичні кореляти то, так /якщо...так, якщо /не/...так, якщо...то, коли...то і под./, а також спеціалізовані кореляти типу тоді, значить, отже /якщо...тоді, коли...значить і под./: "Коли Брянський сказав, що вже не буде тут барона Штрайха, то всі кинулись тиснути йому руки" /О.Гончар/. Друга частина корелятивної пари позначає компонент, який прислужує, як заключний, а в комунікативному плані - як найбільш вагомий.

КПП - єдиний тип складних багатокомпонентних речень, який допускає контактне розташування сполучних засобів. Найчастіше, за нашими спостереженнями, першим уживається з'єднувальний сполучник що та причиновий бо, у ролі другого з контактних засобів - сполучник умови та часу /"Самі ж казали, що як /к о л и / вона глядить корів, то більше дасть набілу" /Леся Українка/.

У КПП з контактними сполучниками, другим з яких виступає допустовий сполучник хоч /хоча/, препозитивне підрядне 2-го ступеня прислужується до підрядного 1-го ступеня сполучниками сурядності, що в цілому не суперечить принципу послідовної залеж-

ності речень одне від одного. У ролі другого сполучника вживаються протиставні сполучники однак, одначе, але, які у процесі трансформації цих речень у типову КПП випадають /"Горавда, з оголошенням цього рішення Національна рада забарилася, мабуть, з огляду на те, що хоч імперія і розвалилася, але імператор не зрікся престолу" /з журналу/ → Національна рада забарилася, мабуть, з огляду на те, що імператор не зрікся престолу, хоч імперія і розвалилася.

Центральне місце у розділі відведено сполучуваності частин і компонентів у КПП. Існують деякі загальні умови, при яких окремі предикативні одиниці можуть вільно сполучатись у КПП. Передусім це логічна сумісність компонентів, узгоджуваність структури і семантики поєднуваних предикативних одиниць, сумісність видо-часових планів і т.ін. Однак, характеризуючись двома векторами синтаксичної залежності, кожне підрядне у КПП, крім останнього, повинне відповідати умовам сполучуваності як головного, так і залежного компонентів. Цим і пояснюється активне поєднання одних типів підрядних, і обмежене - інших. Так, не поєднуються у двох ступенях послідовного підпорядкування підрядні умови, першоступеневе підрядне умови і другоступеневе наслідку з огляду на їхню логічну несумісність; раритетним є поєднання однофункціональних підрядних детермінантних, оскільки в таких структурах важко встановити хід залежності простих речень одне від одного, а використання однакових сполучних засобів є небажаним з погляду законів евфонії. І навпаки, абсолютна більшість підрядних у КПП є підрядними з "ясувальними та означальними. Центральна позиція підрядних означальних та з "ясувальних стосовно майже всіх типів підрядних є цілком логічною, оскільки вони вільно сполучаються практично з усіма видами підрядних, найбільшою мірою відповідають портативності досліджуваних структур.

Питання сполучуваності частин і компонентів у КПП тісно по-

в'язане з проблемою облігаторності-факультативності у синтаксисі. З погляду валентності частин і компонентів у КПП їх можна поділити на три розряди: 1/ КПП з валентно обов'язковими і валентно факультативними частинами і компонентами; 2/ КПП з валентно обов'язковими частинами і компонентами; 3/ КПП з валентно факультативними частинами і компонентами.

Конструкції, що відносяться до першого розряду, найбільш поширені у сучасній українській мові, у різних комбінаціях вони обіймають близько 55% двоступеневих та 67% триступеневих КПП. За нашими спостереженнями, першоступеневе підрядне переважно є обов'язковим, другоступеневе - факультативним.

Менш поширеними є КПП, частини і компоненти яких є валентно обов'язковими, оскільки наявність сигналу неповноти /дієслова або його форм із значенням мовлення, мислення, внутрішнього стану, вказівних співвідносних слів, стійких сполучень слів і под./ створює певну невизначеність головного речення, утруднює розуміння закладеної в ньому думки/"Сьогодні, нарешті, можна сперечатися про те, який твір - "Записки Кирлатого Мефістофеля" В.Винниченка чи "Мати" М.Горького - дає повніше враження про все те, що діялося з людськими душами в ту пору, яку називають революційною" /з журналу/.

Речення, у яких підрядні першого, другого, третього і т.д. /крім останнього/ ступенів підпорядкування, що виконують функції головного речення, зі структурно-семантичного погляду є самодостатніми, відносяться до структур з валентно факультативними частинами /"Соняшники високо повіднімали свої голови, мов сніговики навшипнячки, щоб мерщій погрітися на сонці, котре дугою світу збігало через гору і осідало золотим піском аж ген за ставом на луках" /Панас Мирний/. Факультативними можуть бути речення як різнотипні, передусім підрядні обставинні, так і однотипні /наприклад, присубстантивно-означальні/. Факультативну позицію у

КПП можуть займати підрядні будь-якого типу, крім з'ясувальних.

Компонентами КПП виступають прості речення, кожне з яких характеризується своєю внутрішньою будовою. Нами зроблено спробу простежити, як внутрішня структура кожного із компонентів /повнота-неповнота, односкладність-двоскладність, поширеність-непоширеність, ускладненість-неускладненість/ пристосовується одна до одної у процесі поєднуваності в КПП. Дослідження показали, що абсолютна більшість простих речень у складі КПП реалізується у трьох центральних різновидах, а саме: у двоскладних повних поширених неускладнених реченнях /близько половини конструкцій/, двоскладних повних поширених ускладнених реченнях /~20%/, односкладних повних поширених неускладнених реченнях /більше 10%/.

Розгортання подій у просторі й часі також неоднакове у різних частинах КПП, воно залежить значною мірою від авторського задуму, конкретної мовленнєвої ситуації і виду інформації, яка міститься у тексті. Так, наприклад, переважаче вживання форм теперішнього часу у науковому стилі зумовлене об'єктивними факторами, оскільки вживається для узагальнення висновків, логічного переходу від окремого до загального, надання судженню об'єктивності, тимчасом як минулий час набагато повніше й об'ємніше передає минулий досвід людини. Вживання форм майбутнього часу, особливо у головній частині, є мало типовим.

Узгоджуваність часових форм у КПП можна звести до трьох головних груп: 1/ дія в головній частині та першому підрядному відбувається одночасно, а в другому підрядному стосовно до підрядного першого ступеня вона може бути як одночасною, так і передувати або відбуватися після неї /"На схилах тулились поодинокі низькорослі, широковіті дерева, які, здавалось, впивались у скелі, щоб не скотитись у прірву" /С.Скляренко/; 2/ дія підрядного першого ступеня передувє дії головної частини, а дія в підрядному другого

ступеня протікає одночасно, передус або слідує за дією першоступеневого підрядного /"Водночас я підтримув пропозицій Президента, що рішуче осік спроби заїжджих панів, які закликають міняти уряд мало не по складеному ними графіку" /Б.Олійник/; 3/ дія в першому підрядному йде слідом за дією головного речення, а підрядне другого ступеня передус першому підрядному або виракає одночасну з ним дію /"Лесин епістолярія на цьому тлі видається унікальною, дивовижно врятованою схованкою скарбів, бо даруватиме нам скарби, які зближуть, єднать, відкривають і підкоряють людські серця" /з журналу/.

Щодо форми дієслів-присудків, то переважна більшість КПП містить предикати, виражені формами минулого та теперішнього часу, інфінітива доконаного і недоконаного виду. У науковому стилі КПП характеризуються помітним використанням у ролі присудків на всіх рівнях членування модальних слів. У поєднанні з формами інфінітива вони обіймають більше чверті речень. Особливо це стосується технічних та гуманітарних текстів, де рівень абстрагованості надзвичайно високий.

Довжина КПП /кількість компонентів, які розгортаються у моделі/ регулюється рядом факторів лінгвістичного та позалінгвістичного характеру. До першої групи належать такі, як форма мовленнєвої діяльності /усна, письмова, діалогічна, монологічна/, ступінь емоційної насиченості мови, запас знань мовця та ін. Одним із найважливіших позамовних факторів є обсяг оперативної пам'яті мовця, який звичайно не перевищує семи символів повідомлення. Однак щодо поліпредикативних структур дана теза потребує певних коректив: середня довжина поліпредикативних утворень становить приблизно 4,7 компонента. Довжина структур, організованих більш просто /це стосується конструкцій з однотипним синтаксичним зв'язком, до яких відносяться і КПП/, є ще меншою. За нашими спосте-

реженнями, середня довжина КПП становить 3,14 компонента.

Ядро у сучасній українській літературній мові становлять дво-ступеневі структури. На їх долю припадає у науковому, художньому та публіцистичному стилях відповідно 75%, 79% і 81%. Починаючи з триступневих КПП, частка їх серед інших конструкцій різко зменшується; змінюється також і співвідношення у межах стилів $\frac{1}{2}$ 20%, 19% і 18%. Нами зафіксовано менше одного відсотка п'ятиступневих КПП у науковому та художньому стилях, і лише одну шестиступеневу конструкцію у художньому стилі. Таке спорадичне використання КПП з п'ятим-шостим ступенями підпорядкування свідчить про те, що ми маємо справу з мовними універсалами.

Середня довжина простих речень у КПП, за основу якої беремо кількість слів без урахування сполучних засобів, з віддаленням від абсолютно головного речення змінюється по-різному, хоча помітні і деякі закономірності. Головне речення у двоступневих КПП є найкоротшим і становить 6,9 слова, тимчасом як довжина останньої предикативної одиниці дорівнює 7,3 слова. Найдовшими є прості речення у науковому стилі, одночасно вони є і найбільш інформативними. У художньому стилі вирізняється група КПП, які функціонують у поетичних текстах. Як відомо, послідовна підрядність є найбільш замкненим типом синтаксичного зв'язку, вона найважче піддається впливові віршового розміру і ритму, не допускає переносу підрядних компонентів на наступну строфу. Тому середня довжина конструкцій у поетичних текстах є дещо меншою і становить приблизно 3,05 компонента, тимчасом як у прозі цей показник дорівнює 3,2 компонента.

У більшості КПП можна розширити кількість предикативних одиниць, передусім за рахунок підрядних нерозчленованого типу. Це змінює довжину КПП, а, отже, й глибину, збільшує інформативність. Конструкція стає більш громіздкою, то, на перший по-

гляд, повинно було б утруднювати її сприйняття. Однак у мові закладено ряд лінгвістичних можливостей, завдяки яким і досить об'ємні структури стають зручними у користуванні. До них відноситься менш гнучкий порядок компонентів, ніж в елементарному складному реченні, наявність співвідносних вказівних слів у головній частині, певні обмеження у сфері синтаксичних відношень, обов'язковість-факультативність позиції підрядного компонента щодо головної частини, а також інтонація /як відомо, для КПП характерна інтонація вкличення, коли кожна наступна предикативна одиниця по-слідовно входить у попередню/.

Об'єктом дослідження третього розділу - "Семантична структура конструкцій з послідовною підрядністю" - стали власне семантичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення в аналізованій моделі.

На відміну від формально-граматичної, семантична структура речення базується на предикатних і непередикатних знаках і стосується логічного розгортання закладеної в реченні думки. Предикатні знаки пов'язуються лише із "справжніми" ознаками, які мають семантичну, а не формально-граматичну природу. До непередикатних знаків /аргументів/ належать іменники /займенникові еквіваленти іменників/, яким властива сема "предметність". Характер предикатно-аргументних відношень становить глибинний зміст речення, він є спільним для всіх мов.

Семантична структура КПП дещо відрізняється від семантичної структури елементарного речення. Семантичні відношення між простими реченнями ускладнюються тут різними способами вкличення їх

* У визначенні типів і кількості власне семантичних і семантико-синтаксичних відношень у КПП ми спиралися на класифікацію, розроблену авторами монографії "Семантико-синтаксична структура речення" [див.: Вихованець 1983: 145-147].

у семантичну структуру всієї конструкції. Компонент, який опиняється у залежній позиції /"включений" предикат/ виявляє у своїй поведінці ряд своєрідних особливостей, до яких входить вибір певної форми, пропуск деяких аргументів, найчастіше суб'єкта-діяча, та ін. Предикат, який "включає", і "включений" предикат взаємно доповнюють один одного або збігаються /у предикатно-аргументних структурах середньої ланки/.

Власне семантичні відношення у КПП бувають двох типів: це відношення тотожності /симетричності/ семантичних функцій елементарних речень /повної або часткової/ чи нетотожності їх семантичних функцій щодо пропозиціональних предикатів /сполучників або їх еквівалентів/. Відношення семантичної тотожності у КПП представлені лише одним видом - темпоральними відношеннями між елементарними реченнями, тимчасом як семантична асиметрія відзначається більшою різноманітністю /це відношення зумовленості-наслідку з різновидами та модально-пропозитивні відношення/. Власне семантичні відношення темпоральності, зумовленості-наслідку і модально-пропозитивні є загальними регулярними відношеннями у зв'язку з чітко ієрархічним характером будови КПП. Всього у досліджуваних конструкціях виділяємо дев'ять центральних ієрархічних власне семантичних відношень, спільних і для зовнішнього, і для внутрішнього рівнів членування: 1/ темпоральні - темпоральні; 2/ темпоральні - зумовленості-наслідку; 3/ темпоральні - модально-пропозитивні; 4/ зумовленості-наслідку - зумовленості-наслідку; 5/ зумовленості-наслідку - темпоральні; 6/ зумовленості-наслідку - модально-пропозитивні; 7/ модально-пропозитивні - модально-пропозитивні; 8/ модально-пропозитивні - зумовленості-наслідку; 9/ модально-пропозитивні- темпоральні.

У другому ярусі семантичної структури речення, семантико-синтаксичному, двобічні власне семантичні відношення замінюються у

складнопідрядному реченні однобічними семантико-синтаксичними відношеннями, тобто активізується семантична функція одного з елементарних речень, а семантична функція другого речення "пригашується". Для цього в українській мові існує набір різноманітних спмучників підрядності - причини, мети, наслідку і под., які є позначниками семантико-синтаксичних відношень.

Основні типи семантико-синтаксичних відношень у КПП формується на основі зазначених трьох типів власне семантичних відношень. Ядро ієрархічних семантико-синтаксичних відношень на зовнішньому та внутрішньому рівнях членування складають такі: об'єктні - об'єктні, означальні - означальні, об'єктні - означальні, об'єктні - темпоральні, причини - означальні, об'єктні - причини, цільові - означальні, темпоральні - об'єктні, темпоральні - означальні та ін. Домінуючими на внутрішньому рівні членування також є об'єктні та означальні відношення; інші типи семантико-синтаксичних відношень, такі як порівняльні, просторові, відповідності та наслідку, значно рідше реалізуються у КПП і становлять периферійне явище.

Семантично елементарне речення завжди реалізується у формально-граматичному простому реченні; однак просте з формально-граматичного погляду речення не завжди дорівнює семантично простому реченню, а швидше навпаки: у мові переважно реалізуються структури, прості за формою, але складні за змістом /Він сказав про лист, написаний олівцем, взятим у брата → Він сказав про лист, який написав олівцем, що взяв у брата/.

КПП з імпліцитним компонентом є одним із різновидів асиметричних структур, у яких одиниці плану вираження та одиниці плану змісту не збігаються. Такі речення важко встановити у тексті, оскільки вони семантично автономні та інформативно самодостатні навіть без звертання до консітуації. Нами встановлено, що сигналами

лами імпліцитності у КПП є такі структури, у яких підрядні першого /другого/ ступеня підпорядкування містять вказівні слова такий, стільки, те, а в підрядних другого /третього/ ступеня відсутні відповідні їм сполучні слова який, скільки, яке /"Тепер їй було зрозуміло, що про неї саму жандармам уже відомо стільки, щоб її стратити" /О.Гончар/ → Тепер їй було зрозуміло, що про неї саму жандармам уже відомо стільки, скільки треба знати для того, щоб її стратити/, дві контактні розміщені скріпи, які приєднують до головного лише одне підрядне /Вона зачиняла двері так обережно, як коли б знала, що дитина шойно заснула → Вона зачиняла двері так обережно, як зачиняла б, коли б знала, що дитина шойно заснула; порівняймо з аналогічною експліцитною конструкцією із тексту: "Навіть двері рипнули так, як /вони завжди риплять/, коли їх зачиняти" /О.Донченко/ та ін. Крім чистих імпліцитних ланок, які можуть бути розгорнуті в окрему предикативну одиницю, КПП містять вторинні предикатні синтаксеми /темпоральні, причинові, цільові, допустові і под./ .Ускладнюючими елементами семантичної структури КПП є також відліслівні іменники, дісприслівники та дісприкметники, прикметники, однорідні члени речення, зокрема присудки, вокативні синтаксеми, вставні конструкції і т. ін.

Поруч із цим на формування семантичної структури речення впливають також лексико-граматичні розряди і граматичні категорії. Засобами вираження семантичних відношень та їх відтінків виступають форми часу, способу, виду діслів-присудків, лексичне значення підпорядковувачого слова і т. ін. Одним із визначальних факторів у становленні семантичної структури КПП є актуальне членування речення, інтонація включення, при якій підрядні компоненти послідовно включаються у зміст не лише попереднього речення, а й усієї конструкції в цілому. І навпаки, при інтонації переліку в структурах перехідного типу виникає чітка конструкція з однорід-

нов супідрядність.

У висновках сформульовані загальні положення, що впливають з аналізу мовного матеріалу в розділах дисертації.

Дисертація містить таблиці І-5, які відображають окремі кількісні параметри досліджуваних структур.

З теми дисертації опубліковані такі праці.

1. Функціональні особливості складних конструкцій з послідовною підрядністю // Мовознавство. - К., 1993. - №. - С.61-65.

2. Конструкції з послідовною підрядністю // Українська мова. Теорія і практика: Темат. зб. наук. праць. - К., 1993. - С.76-78.

3. Внутрішня структура конструкцій з послідовною підрядністю // Сучасна філологія: проблеми, пошуки, розвідки: Зб. наук. праць. - Рівне, 1994. - Вип. 2. - С. 8-12.

4. Про семантику складних конструкцій з послідовною підрядністю в українській мові // Семантика мови і тексту: Матер. Міжнар. наук. конф. - Івано-Франківськ, 1993. - Ч.І. - С. 153-154.

5. Семантична будова конструкцій з послідовною підрядністю // Сучасна філологія: проблеми, пошуки, розвідки: Зб. наук. праць. - Рівне, 1993. - Вип. 1. - С. 17-18.

6. Конструкції з послідовною підрядністю в поетичних творах М.Костомарова // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Тези доп. наук.-прак. конф., присвяченої 175-річчю від дня народження М.І.Костомарова. - Рівне, 1992. - С. 184-186.

7. Вивчення складних конструкцій з послідовною підрядністю у вузі // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: Тези Всеукр. наук.-прак. конф. -Полтава, 1992. - С. 122-123.

Kuzmitch O.A. Complex Constructions with Consequent Subordination in Modern Ukrainian.

Dissertation for the degree Candidate of Sciences, Linguistics, Speciality 10.02.02 - the Ukrainian language, Ukrainian State Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, Kyiv, 1995.

Constructions with consequent subordination make one of the central models of the complex multicomponent sentences in Modern Ukrainian. They are characterized by multiregularity, profundity and volume of the structure, which directly depend on the emphasized levels of articulation.

As asymmetrical character of the correlation between semantic and syntactical structures is peculiar to the structures with consequent subordination, therefore their syntactical connections and semantico-syntactical relations are of hierarchical character.

Кузьмич О.А. Сложные конструкции с последовательным подчинением в современном украинском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - украинский язык, Украинский государственный педагогический университет им. М.П. Драгоманова, Киев, 1995.

Конструкции с последовательным подчинением представляют одну из центральных моделей сложных многокомпонентных предложений в современном украинском языке, отличаются многомерностью строения, глубиной и протяженностью которых непосредственно зависят от выделяемых уровней членения. Конструкциям с последовательным подчинением свойствен асимметричный характер взаимодействия семантической и синтаксической структур; синтаксические связи и семантико-синтаксические отношения у них носят иерархический характер.

Ключові слова: конструкція з послідовною підрядністю /КПП/, формально-граматична і семантична структура, головне і підрядне речення, предикативна одиниця, рівні членування.

156960

АВ 31.855

АВ 31.855

Підписано до друку 30.01.1995р.Об'єм I,О.формат 60x84 I/16
Друк офсетний.Тир.100пр.Зам.26.Безплатно.

ЛОД УДПУ ім.М.П.Драгоманова,Київ,Пирогова,9.